

Vanya Micheva

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

The Concepts of Health and Illness in Bulgarian Medicine Books from the 10th – 19th Century

Abstract: The paper studies the semantic realizations of the cultural concepts of *health* and *illness* in the history of the Bulgarian literary language. The author employs linguistic data drawn from Old Bulgarian manuscripts, New Bulgarian damaskins and the modern language in order to explore the system of phrases and sentences containing names of diseases and medicines and its distribution in two medicine texts – one from the 10th and one from the 19th century – from the perspective of Christian ideas and Bulgarian traditional culture.

Keywords: cultural concepts, semantic and linguistic changes, history of Bulgarian language

Ваня Мичева

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Концептите *болест* и *здраве* в българските лекарственици от X – XIX век

Семантичната опозиция *здраве* – *болест* заема важно място в българската концептосфера през Средновековието. Доказателство за това е присъствието на езиковите репрезентанти на двата концепта в историята на българската писменост – през старобългарския период (Мичева/Micheva 2017a, 2017б), в нетърновските и търновските ръкописи от XIV в. (Мичева/Micheva 2018, 2020), в новобългарските дамаскини от XVII в. (Мичева/Micheva 2017в), в апокрифните молитви (Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2015, 2016a, 2016б, 2017б).

1. Концептите *здраве* и *болест* в историята на българската книжнина

Анализът на семантичните реализации на концепта *здраве* в старобългарските класически произведения (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999, 2009) показва, че той притежава следните съществени семи:

1. Здравето е нормално жизнено състояние на човека без болести, постижимо само с намесата на Бога.
2. В християнската парадигма единението на вярата на лечителя и на болния е единственият път към постигане на здраве.
3. Концептът *здраве* се съгражда като хармонично обединение от телесно и душевно здраве, разбирано като безгреховност.
4. Изцелението е път към възстановяване на богосътворената цялост на човека, затова най-чести са лексемите с корен -цѣл-.
5. Изцелителите са преди всичко Бог, апостолите, светците.
6. Обикновените лечители, наречени *врач* и *валии*, не притежават чудодейни способности, а лекуват със средства от натрупания човешки опит.

7. Здравето може да бъде постигнато и с използване на лечебни растения и вещества, познанието за които е отразено в лекарственици.

8. Запазени са и древни представи за изцеляването като развързване или отваряне, вербализирани чрез *раздрѣшати*, *раздрѣшити*, *отврѣсти*, *разврѣсти*.

9. Възприемането на болестите като омърсяване мотивира осмислянето на лечението като очистване, което е номинационен признак в глаголите *очистити*, *очистити сѧ*, *очищати*, *очищати сѧ*, *чистити*, *ищитити*, *ищитити сѧ*, отнасящи се най-често за прокажени.

10. Съхранени и християнизирани са вярванията в нечисти духове, причиняващи болести, които могат да бъдат неутрализирани само от Бог и надарените от него да побеждават бесовете.

Концептът *здраве* в класическите старобългарски произведения има езикови репрезентанти с ядро: *съдравъ*, *съдравие*, *животъ*, *вѣра*, *вѣровати*, *Иисоусъ*, *Богъ*, *сътворити* *цѣлъ*, *сътворити* *съдравъ*, *цѣлити*, *ицѣлити*, *ицѣлати* ‘лекувам, изцелявам’, *цѣлѣти*, *ицѣлѣти*, *ицѣлѣвати*, *ицѣлѣти сѧ*, *ицѣлити сѧ* ‘оздравея, изцеля се’, *цѣлитель*, *ицѣлитель*, *цѣление*, *цѣлы*, *цѣльба*, *ицѣление*, *ицѣльба*, *цѣльвьнъ*, *цѣлительнъ*, *цѣльвьнъ*, *врачъ*, *балии*;

приядрена зона: *врачѣвьстии* *отроци*, *врачѣвати*, *изврачѣвати*, *врачѣвьнъ*, *врачѣвъ*, *врачѣвьскъ*, *врачѣвьнъ*, *врачѣба*, *бальство*, *ѡбаловати*, *балование* и

периферия: *отврѣсти* *очи*, *отврѣсти* *ѡши* / *слѡхъ*, *отврѣсти* *ѡста*, *разврѣсти* *слѡхъ*, *очистити*, *очистити сѧ*, *очищати*, *очищати сѧ*, *чистити*, *ищитити*, *ищитити сѧ*, *свободити* и *свободити сѧ*, *въздвигнѡти* *отъ* *ложѧ*, *ѡстравити* *отъ* *ложѧ* (според терминологията за концептите у Маслова/Maslova 2006).

През XVII в. в новобългарските дамаскини, чийто език е свързан с говоримия, се откриват нови репрезентанти на концепта *здраве*. Коренът *съдрав-* добива съвременен фонетичен облик и от него се образуват и глаголите: *оздравѣти*, *оздравѣти*, *пооздравѣти*, засвидетелствани в Тихонравовия и Троянския дамаскин (Дьомина/Dyomina 1971, Иванова/Ivanova 1967). Коренът *цѣл-* се преобразува в *цѣр-* и се открива в *цѣроувам* и *цѣръ*. Утвърждава се най-продуктивният днес корен *лѣк-*, който е еднократно засвидетелстван в Супрасълския сборник: *лѣкъба* ‘лекуване’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999: 818), и в Зайковския требник от XIV в.: *лѣкъ* ‘лек, лекарство’ (Цибранска-Костова, Мирчева/Tsibranska-Kostova, Mircheva 2012). По данни на Ат. Бончев в Постния Триод се среща *лѣкарство* (Бончев/Bonchev 2002: 260). А в Тихонравовия и Троянския дамаскин вече са налице лексемите: *лѣкарин*, *лѣкоувам*, *лѣкъ*.

Семантичният анализ на ексцерпирания материал показва, че концептът *болест* в езика на старобългарските класически произведения притежава следните съществени семи:

1. Болестта е универсално зло, което се съотнася с природните бедствия и социалните катаклизми.
2. Болестта е Божие наказание за греховете на хората.
3. Болестта се изцелява преди всичко с помощта на Бог, свети хора, сакрални предмети и добри християни, получили дарба да лекуват от Бога.
4. Оздравяването е възможно само за истински вярващите, то е път към пречистване и надмогване на греховността.

5. Чудодейното изцеление може да бъде начин за приобщаване на езичниците към християнството.
6. Болестите се причиняват и от дявола и неговите слуги, които могат да бъдат победени само от Бога, като по този начин в религиозната картина на света се утвърждава надмощието на Господа.
7. В осмислянето на болестите и справянето с тях се откриват и следи от вярванията в традиционната българска култура, които са резултат от ревалоризирането на архаични стереотипи.
8. Хората могат да бъдат нападнати от много и различни болести и недъзи.
9. Важно място в представата за болестите заемат тежките и смъртоносните заболявания, за означението на които езикът е изработил специални съчетания.
10. Физическата и душевната болка са свързани с болестите в езиковото съзнание на българите.

В старобългарските класически произведения за *болест* се откриват следните езикови единици:

воль, вольнъи *субст.*, волѣзньнии *субст.*, волни *субст.* със значение ‘болен човек’, волѣзнь с три значения: ‘болест’, ‘физическа болка’, ‘нравствено страдание’, вольнъ ‘болен’, волѣзньнъ ‘който се отнася до болест или болка’, волѣти ‘боледувам’ и ‘изпитвам болка’, (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999: 109-112), разволѣниѣ ‘заболяване’, разволѣти сѧ ‘разболея се’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 570), от корен -вол-; недѣгъ с 4 значения: ‘болест’, ‘болка’, ‘телесен недостатък’, ‘душевен недостатък’, недѣжъникъ, недѣжъивъ *субст.*, недѣжънъи *субст.*, недѣжъиѣи *субст.* със значения ‘болен човек’ и ‘недъгав човек’, недѣжънъ ‘болен’ и ‘болестен’, недѣжъвати ‘причинявам болест, недъг’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999: 958-959) от корен недѣг-; врѣдъ със значения ‘болест’ и ‘телесна повреда като рана, обрив и под.’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999: 194) от корен врѣд-; ѡзѣ със значение ‘болест’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 1284) от корен ѡз-; а от корен -люц- с отрицателна частица не е образувана лексемата немоцънъ *субст.* ‘болен, немощен човек’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999: 968).

През XVII в. в книжовния език на народна основа концептът *болест* се реализира с езиков ред с

ядро: болестъ ‘болест’ и ‘болка – физическа и душевна’, волен, волнав, волетоувам, разволѣ се, немоцъ, вѣсен, вѣсомоучен, слѣп, нѣм, глюхъ, хром, слѣкав, слекав, соухъ;

приядрена зона: нефелен, нефелит, вѣс, дявол, лалгос, багалница, врачоувам, болестъ люта, зъл недоуѣ, болестъ смъртоносна, болестъ до смъртътъ, лежа до смъртътъ, разволѣ се до смъртътъ, тежко лежа и

периферия: огница, пришка люта, изблювали, оурѣвивѣа, оживнича, оток въ нозѣте, болестъ на окоото, нозѣ волны, рѣцѣ треператъ, оуи не могатъ да гледатъ, болестъ сѣкаква на довѣйткъ, болестъ на конѣте, недоуѣ, недоужен, езаб.

От сравнението с езика на старобългарските класически произведения и на архаичните дамаскини личи, че репрезентантите от корен вол- са най-устойчиви и са съхра-

нени в най-голяма степен въпреки новите словообразователни модели. Наследниците на *недѣг-*, *ѣзѣ*, *немошь* са максимално ограничени. В същото време в езиковия ред на концепта *болест* се настаняват много диалектни думи като *слѣкав*, *пришка люта*, *каланица*, *оуръвивѣ*, *оживнича*, *нефелен*, *нефелит* и др.

В това проучване искам да добавя към тези установени вече особености на концептите *здраве* и *болест* наблюденията си върху български лекарственици. Избирам за пълна ексерпция материала от два ръкописа: най-стария от X-XI в. и един от новите от XIX в. Спирам се тъкмо на тях, защото имат знаково място в историята на българската книжнина. Първият лекарственик е уникален по своята същност, защото представя нова гледна точка за здравето и болестта в религиозната християнска култура на Средновековието, като утвърждава средствата на народната медицина, с които се бори с болестите и възстановява здравето. Вторият е уникален с това, че съхранява архаични вярвания и практики и в същото време изгражда цялостна и детайлна картина на болестните нарушения и начините за тяхното лечение. Цел на изследването е да се открият иновациите на семантично и езиково равнище в двата ръкописа от гледна точка на диахронната лингвокултурология. Разбира се, при работата ми с този тип ръкописи се използва и натрупаният научен опит (Спространов/Sprostranov 1906-1907; Георгиев/Georgiev 1978; Милтенова, Кирилова/Miltanova, Kirilova 1993, 1994; Маринова/Marinova 2002; Петкова/Petkova 2007, 2009; Димова/Dimova 2014; Витанова/Vitanova 2015, 2017a, 2017b).

2. Концептите *здраве* и *болест* в лекарственика от Псалтира на Димитър

Към старобългарските класически произведения принадлежи един ценен ръкопис с рецепти от народната медицина през тази епоха. Това е лекарственикът в Псалтира на Димитър от X-XI в., открит в манастира „Св. Екатерина“ на полуостров Синай през 1975 г. (Tarnanidis 1988; Велчева/Velcheva 1988, 1991, 1999; Добрев/Dobrev 1990) и публикуван от българските учени Т. Славова и Ив. Добрев (Славова, Добрев/Slavova, Dobrev 1995). Лекарственикът не е голям по обем, но представя първата засвидетелствана в историята на средновековната ни книжнина цялостна концептуална и езикова картина на здравето и болестта. От него научаваме какви органи в човешкото тяло боледуват най-често и какви болести тревожат българите през X-XI в.

Оцелелият в Псалтира на Димитър текст на лекарственик в сравнение с по-късни съчинения от същия тип е доста кратък, възможно е част от него да е изгубена. В него се споменават няколко болести, назовани със специфични имена: *трѣсавица* ‘треска’, *стѣдѣница* ‘болест със студени тръпки’, *трѣдѣ* ‘задържане на течности в организма’, *растѣ* ‘херния’. За тях може да се каже, че представят част от оформилата са вече старобългарска медицинска терминология. Четирите лексеми са свързани с лексиката в старобългарските класически произведения.

Лексемата *трѣсавица* се среща в Синайския евхологий с две значения: 1. ‘болест с висока температура и тръпки по тялото’; 2. ‘зъл дух, който причинява болестта’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 975). В Псалтира на Димитър лексемата назовава болестта, тя произхожда от глагола *трѣсти*, *трѣсѣ* със значение ‘причинявам люлеене, треперене’, като номинационният ѝ признак се извежда от основния симптом на болестта – треската.

Лексемата *стѣденица* се открива с различен суфикс като *стѣдѣнь* в Супрасълския сборник със значение ‘болест със студени тръпки’, като в този случай се изтъква друг специфичен симптом на болестта. Тя е суфиксално образувана от същ. *стѣдѣ*.

Лексемата *трѣдѣ* е засвидетелствана в Синайския евхологий като общо название за болестно състояние и в съчетанието *водѣнѣи трѣдѣ* в Мариинското и Асеманиевото евангелие, в Савината книга, в Синайския евхологий и Супрасълския сборник със значение ‘водянка, задържане на течности в организма’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 977). Тя би могла да се свърже със старобългарската лексема *трѣдѣ* въз основа на установеното редуване ж – ѝ в думи като *надѣти – надѣти, мѣдѣнѣ – мѣдѣнѣ, нѣдѣти – нѣдѣти, нѣжда – нѣжда* и др., при които вариантът с ѝ се запазва до наши дни. В такъв случай значението на *трѣдѣ* би могло да се изведе от второто значение на *трѣдѣ* – ‘мъка, нещастие’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 964), което съответства на общата характеристика на всяка болест.

Четвъртата лексема *растѣ* е еднократно употребена в Супрасълския сборник със значение ‘ръст, височина’, но може лесно да се свърже с глагола *расти*, *растѣ* с основно значение ‘раста, уголемявам се’, което точно отговаря на една от проявите на назоваваната болест. Известно е, че при херния тъканта, която излиза през мускулната или съединителната обвивка, нараства бързо и застрашава все повече здравето на човека.

В текста се откриват и названия за кожни болести. На първо място, лексемата *цирѣи* ‘циреи’ е засвидетелствана единствено в Псалтира на Димитър сред запазените старобългарски произведения от IX-XI в. Тя се съхранява и до днес в българските диалекти, среща се във всички славянски езици, има близки съответствия и в тюркските, но въпреки това етимологията ѝ е неясна (Фасмер/Fasmer 4, 1973). От езиковедска гледна точка тя е общоупотребима лексема с терминологична семантика в текста. На второ място, налице са три названия за болезнени разкъсвания на кожата: *пазва* – общо название за рана, широко разпространено в почти всички старобългарски класически съчинения; *рѣватѣ* ‘разкъсна рана’, специфичен медицински термин, който се открива и в една молитва за изцеление на разкъсни рани по ръцете в Синайския евхологий; *стрѣпѣ* ‘струпей, суха кора на рана’, част от словния състав на евангелските текстове, Супрасълския сборник и Синайския евхологий. И трите лексеми притежават номинационни признаци, свързани с болестни изменения при нарушаване целостта на тъкани в организма – нараняване, разкъсване, твърдост, грапавост. За *пазва* е известно, че е общославянска и се съотнася със старопруски корен със семантика ‘рана’ и литовски, означаващ ‘тресчица, цепнатина’ (Фасмер/Fasmer 4, 1973). Думата *рѣватѣ* е суфиксално образувана от корена *рѣв-* в глагола *рѣвати* ‘късам’, общославянска, сродна с латински корени със значение ‘разкъсвам’ и със староиндийски със значение ‘дробя’ (БЕР/BER, 6 2002: 361, 362). Лексемата *стрѣпѣ* е общославянска, съотнася се с корени от старовисоконемски и гръцки със значение ‘грапавост’, ‘грубост, твърдост’, ‘нечистота’ (Фасмер/Fasmer 3, 1971).

Лексемата *отокъ* се среща два пъти в ръкописа. От съвременна гледна точка тя назовава симптом, а не болест, но от диахронна гледна точка в контекста на старобългарското съчинение подуването, отичането на тялото се възприема като вид болестно изменение. В Савината книга тази лексема е със значение ‘поток’, а в Синайския псалтир означава ‘остров’. В повечето славянски езици се откриват две значения: ‘остров’ и ‘подутина по тялото’, те са свързани със стб. глаголи *тещи*, *текж* ‘тека’ и *отеши*, *отекж* ‘отека’ (БЕР/BER 4, 1995: 967). Така че смисълът на *отокъ* в народната медицина от старобългарската епоха може да се определи като ‘място, в което се оттича, събира вода и се образува подутина’. Номинационният признак отново е свързан с външна проява на болестта.

Засвидетелствани са и две субстантивни съчетания *тѣжъка жтроба* и *велика жтроба*, с които се назовават болести на корема, като двете прилагателни към лексемата за вътрешен орган в човешкото тяло носят семантиката на болестта. *Тѣжъкъ* вербализира отклонение от нормалните размери по признака тегло, а *великъ* – от нормалните размери по признака големина. А колокацията глава *снѣктива* представя същия модел на назоваване: към лексемата за човешки орган е прибавено определение, което съдържа информация за болестното състояние – ‘кел по главата’. Лексикално-синтактична номинация се наблюдава няколкократно и при формирането на медицинска терминология чрез предикативни съчетания: *лице волѣти ли глава* ‘болки по лицето или главата’; *кашълетъ чловѣкъ* ‘кашлица’; *прохода не вждетъ* ‘запек’; *ногъ изломитъ ли извинетъ* ‘счупен или изкълчен крак’; *пѣсъ вѣсенъ ѡкетъ ли влѣкъ* ‘бяс, смъртоносно инфекциозно заболяване на нервната система, причинено от ухапване на болно животно’; *чръвѣ бѣдатъ* ‘тежко инфектирана рана с червеи’; *даснѣ гнѣжтѣ* ‘гниещи венци’. Пет са съчетанията със структура субект плюс предикат, в един случай е налице инверсия: *кашълетъ чловѣкъ*, а в два има дизюнктивно свързани два субекта в дистанционна позиция: *лице волѣти ли глава*, *пѣсъ вѣсенъ ѡкетъ ли влѣкъ*. Еднократно субектно-предикатната структура е заменена с обектно-предикатна с два предиката в дизюнкция: *ногъ изломитъ ли извинетъ* ‘крака си счупи или изкълчи’. Засвидетелствана е и обектно-предикатна конструкция с безличен глагол: *прохода не вждетъ*. Само в два случая при предикативните съчетания номинационните признаци са свързани с причината за болестта – при *ногъ изломитъ ли извинетъ*, *пѣсъ вѣсенъ ѡкетъ ли влѣкъ*, в останалите основата на номинацията е симптоматиката при определено болестно състояние.

Названията на болестите са разнообразни, при тях е засвидетелствана афиксална лексикално-морфологична номинация със суфикси и префикси: *трѣсавица*, *стѣденица*, *отокъ*; лексикално-семантична номинация чрез метафора: *велика жтроба*, *трѣдъ*; лексикално-синтактична номинация със субстантивни и предикативни съчетания (виж по-горе). Налице са резултати от превръщането на общоупотребими думи в медицински термини, например при *отокъ* и *растъ*.

Важно е да се установи кои системи в човешкия организъм според българите от старобългарската епоха боледуват често и за кои са дадени повече рецепти. Можем да направим следната класификация:

- болести на храносмилателната система: **тѣжъка жтроба, прохода не бѣдетъ**, **велика жтроба**, **растъ** с 4 рецепти;
- болести с възпаление и температура: **трѣсавица**, **стѣденица** с 2 рецепти;
- главоболие: **лице болѣти ли глава** с 2 рецепти;
- болести на белия дроб: **кашълетъ** **чловѣкъ** с 1 рецепта;
- болести на отделителната система: **трѣдъ** с 1 рецепта;
- инфекциозни болести – бяс: **пѣсъ** **вѣсенъ** **ѣсетъ** **ли вѣкъ** с 1 рецепта;
- болести на двигателната система: **ногъ** **изломитъ** **ли извинетъ** с 2 рецепти;
- болести по кожата: **глава** **снѣктива**, **чиргы** с 2 рецепти;
- рани, отоци: **изва**, **рѣватва**, **стрѣпъ**, **чрѣвѣ** **ѣдатъ**, **отокъ** със 7 рецепти;
- болести по зъбите и венците: **дѣсны** **гниѣжтъ** с 1 рецепта.

Класификацията на засвидетелстваните лексеми показва, че в народната медицина от Средновековието съществува точна представа за болното човешко тяло. Сред вътрешните болести очевидно най-присъщи на човешкото битие са настинка и треска, придружени с висока температура, кашлица и главоболие, чести са и някои болести на храносмилателната система (болен корем, запек), по-редки са на отделителната система (задръжане на вода), на двигателната (счупен или изкълчен крак) и инфекциозните заболявания (бяс). От външни рани и кожни заболявания по данни от лекарственика хората са страдали често.

Концептът *болест* според текста на лекарственика в Псалтира на Димитър заема важно място в българската концептосфера, тъй като в него се откриват поредица нови названия за заболявания, които не са засвидетелствани в старобългарските класически произведения. От еднословните това са **стѣденица**, **отокъ**, **чиргы** и **растъ**, а фактически всички съчетания са неологизми от гледна точка на медицинската терминология. Те съдържат и отделни незасвидетелствани лексеми като: **кашълетъ**, **дѣсны**; нови преносни значения на думи: при **великъ** във **велика жтроба**; нови омонимни реализации: **вѣсенъ** в ръкописите от X-XI в. означава ‘обхванат от зъл дух бяс’ (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 1999: 135), а в лекарственика значението е ‘бесен, който е болен от инфекциозна болест на нервната система’.

Ръкописът съдържа богата информация за лечение на тези болести, като на първо място сред начините за помощ са лековитите растения. Към общото название **вѣтъльѣ** се прибавят и много конкретни, придружени от указания за какво и как да се прилагат:

1. Билки за рани и кожни болести: **врѣнтѣвъ** ‘широколист живовляк, от който се приготвя отвара за разкъсана рана’; **корениѣ рѣпина** ‘корени от репей, с които се лекува рана’; **корениѣ зминнаго млѣчъа** ‘корени на растението змийско мляко, с които се лекува ухапване от бесен вълк или куче’; **листвѣиѣ рѣпина** ‘листа от репей при оток’; **покривъно корениѣ**, **покривъно листвѣиѣ** ‘корени и листа от коприва за вкоравена рана’; **чрѣмошъ** ‘чрямош, вероятно див лук или див чесън, или смрадлика (Шишкова/Shishkova 1992), против струпей’; **чѣврѣно корениѣ** ‘корени от чубрица, които се стриват и се сипват върху гниеци венци’; **цѣвѣи коньскыи** ‘конски лапад, който се слага в рана с червеи на кон’.

2. Билки за вътрешни болести: **глава рѣпина** ‘глава на репей, от която се извлича слuzесто вещество за лекуване на треска’; **коргы цѣровгы** ‘дъбови кори, които се варят с други лечебни съставки против настинка със студени тръпки’; **сѣма въ главахъ осѣта** ‘семе от главите на магарешки бодил, което се стрива и се пие с вино за лекуване на

треска’; *оманъ* ‘бял оман, който се вари във вино и се пие против кашлица’; *овъринъ* ‘билка, която се суши и се разтваря във вино, за да се приготви отвара най-вероятно против задържане на вода’; *жлъчъ* ‘жлъчка; червен кантарион, който се смесва с бял тамян и се маже по лицето при болки в главата или лицето’.

Освен билките на българите от това време са познати и други лечебни вещества, за които става дума в Псалтира на Димитър:

1. Вещества, които се прилагат при външни наранявания и болести: *вълъкъ темъганъ* ‘бял тамян; смола, която се смесва с жлъчка и се маже по лицето при болки в главата или лицето’; *дрождъ* ‘дрожди, утайка от вино, с която се налага счупен или изкълчен крак’; *ржжана мжка* ‘ржжено брашно, с което се налага счупен или изкълчен крак’; *овъча мотъла*, *овъче сало*, *овъчъ лон* ‘овчи изпражнения, овча сланина, овча лой, с които се маже кожата на главата при кел или друго гъбично заболяване’; *сѣра* ‘сяра против циреи’.

2. Вещества, които се използват при вътрешни болести: *злъчъ медвѣжда* ‘злъч, жлъчен сок от мечка, с който се маже болният против настинка със студени тръпки’; *лон* ‘лой, мазнина, с която се мажат болните от настинка’; *солъ съ медомъ* ‘сол, варена с мед, лек против запек и настинка със студени тръпки’; *чъи* ‘чай, билкова отвара против кашлица’; *дрождъ* ‘дрожди, утайка от вино, с която се налага болен корем на деца’; *ржжана мжка* ‘ржжено брашно, с което се налага болен корем на деца’.

Псалтирът на Димитър съдържа безценен принос към езиковите репрезентанти на концепта *здраве* от старобългарската епоха, той обогатява съхранената в старобългарските класически произведения лексика с всички названия на билкови растения, споменати по-горе, както и с лексемите за лечебни вещества: *зодъ*, *лон*, *лѣгъ*, *ржжана мжка*, *сало*, *сѣра*, *чъи*, които са лексикографски представени в Допълнението към втория том на Старобългарския речник (Старобългарски речник/Starobalgarski rechnik 2009: 1297-1319). Специално на лексемата *чъи* обръща внимание Е. Мирчева. Думата е китайска, но в различните наречия, говорени на огромната територия на Китай, чаят носи различни имена. В езиците мандарин и кантонски е *ча*, а в езика мин – *те*. Следователно думата е достигнала до старобългарския език с посредничеството на прабългарите, които вероятно са имали контакти с точно определени китайски племена (Мирчева/Mircheva 2018).

Д. Димова проучва лексемите за лечебни растения и вещества, като ги сравнява с употребените в по-късни лекарственици и в съвременната народна медицина. Тя стига до извода, че в по-късните текстове не се срещат същите рецепти, тъй като са писани няколко века след това и вече се използват доста по-различни съставки, познати на българите от техните контакти в рамките на Османската империя. В Псалтира на Димитър са споменати по-обикновени билки, които старите българи са могли да открият навсякъде. Същото е положението с другите вещества, които предците ни винаги са могли да си набавят – вино, сол, мед и животинска мазнина. В същото време Д. Димова установява, че рецептите, вмъкнати в глаголическия псалтир, почти изцяло отговарят на тези, които се срещат в съвременната българска народна медицина. (Димова/Dimova 2014).

3. Концептите *здраве* и *болест* в лекарственика в Болгарска граматика

Целта на нашето проучване не е свързана с историята на медицината, тъй като това до известна степен вече е постигнато (Попов/Popov 1980; Чолова/Cholova 1988; Ге-

оргиев и др./Georgiev et all. 2009; Георгиев/Georgiev 2015), а с промяната в концептуалната и езиковата картина на света с оглед на концептите **здраве** и **болест** и техните езикови репрезентанти в двата лекарственика: от X-XI и от XIX в.

Един от най-късните запазени лекарственици в българската писмена традиция се намира на страниците на прочутата „Българска граматика“ от Неофит Рилски, издадена през 1835 г. В началото на един от запазените екземпляри в Старопечатната сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под номер Ст. 35.24 II в ръкописен вид се откриват 20 страници с рецепти срещу различни болести. А в края на книгата след последната печатна страница са добавени 6 страници, които представят опис на рецептите от първи до 159-и номер. Проучването на този безценен обемист материал е направено въз основа на изданието в „Приписки в българските старопечатни книги“ (Кирилова/Kirilova 2013: 32-42).

Какви болести се изреждат в лекарственика и кои от тях се оценяват като най-чести или най-опасни, можем да преценим, като класифицираме описаните състояния и рецептите за тях. Трябва да направим уговорка, че понякога има разминаване между броя на рецептите и броя на споменаването на засегнатите органи, защото на първите 20 л. има 109 абзаца, а в съдържанието на последните 6 л. те са 159. Вероятно листовите, посветени на 50 заболявания, са изгубени. Освен това често към една болест има изредени 2-3 рецепти. Представяме класификацията и рецептите според ексцерпирания материал:

1. Болести на храносмилателната система

Стомах и черва: 10 пъти, 10 рецепти: *отече утроба 2* – щафелъ конски, семе или коренъ скльцан и измешаи сосъ медъ и вино и го изпи на гладно сърдце; варена леща с солъ и оцетъ или бобъ варенъ или керемида; *стомах 1* да се маже сосъ медъ; *маасиль на прохотъ рана 1* – пресно млеко овчо ока и белъ лукъ две болучки и 26 зърнъ грозе червено да му извадиш зърната; *пупокъ се развие 1* – ископаи коренъ, растри сосъ медъ и вода и темянь свари и испи коренето, намажи на папокъ; *воядно чрево 1* – свари копрецъ у вино старо наложи чрво, омиваи чрево; *изълази проходно чрево 1*; *маясиль 1*; *блукване 1*; *боли утроба 1* – да клъда семе от абида да пие; от бивол лайно и смеси го сосъ медъ и черъ пиперъ; гложеви зърна и смола черна разтри сосъ вино и сосъ медъ измешаи и изпи.

2. Болести на дихателната система

Бял дроб: 5 пъти, 4 рецепти и инхалация: *кашлица 2* – земи дуна и тури у грне заври добре и изелъ дунята и водата испи жешка; кози рогъ тури у грънето и да ври добре и тури небетъ шекеръ запара и пи жешко и харно; инхалация: морачево корене склцаи и смешаи сосъ вино и напои у вода да я тури у леген жешко да се кади и покрие глава; *блуква кръвъ 1*; *задух 1* – мокрешъ що расте по реките и да го варить сосъ вино у ново гръне...; *труден духъ 1* – от лозе гъба склца и се кади.

Гърло: 3 пъти, 3 рецепти: *боли гръло 2* – распори жаба и вежи на гръло; жлтъ ечменъ брашно сосъ масло, което вари привежи; лукъ червени спръжи сосъ масло вежи; *види се пешкъ у гръло 1*.

Нос: 1 път *кихавица*.

Възпаление на вътрешни органи с висока температура: 3 пъти, 2 рецепти и 1 чудодейна лечебна практика: *тресавица 1* – отъ тресавица слово напиши на ябълка и я изешъ Иисусъ волею возиде на кръсть; *огница / упалуване 2* – вари корене сосъ вода но вино да не пие; да вари морачевъ коренъ у вода и да пие.

3. Болести на сърдечно-съдовата и кръвоносната система

Сърце: 6 пъти, 5 рецепти: *боли на сърце 1*; *смъртъ и човечко сърдце / дерт на срдце 1* – зема ока кукурекъ и у ока вода да врие много и остане мало вода исцеди у тенжера колко 1 ока вода и у кукуреко исипи половинъ ока метъ да ври доро се сгъсти и направи хапове колко лешна. А $\bar{W}$ 9 дни заранъ вечеръ по едно да глъта на гладно сърдце; *боле-ло много сърдце 1* – заяшка кожа цела на огана да се угори; *трутъ на сърдце 1* – печи сирене; *на сърдцето болесъ 1* – дробнъ комутъ по нивите събери и го свари ... и пи на гладно сърдце; *болесъ на сърдце 1* – свари оманъ коренъ сосъ медъ да е гъсто като каша и да ядеш.

Далак: 1 път: *на дете излезе далакъ.*

Лимфни възли: 1 път: *саража.*

4. Болести на отделителната система

Бъбреци: 6 пъти, 10 рецепти и 1 молитва: *запор води 1* – рядок вино семе и кваси стри и привежи къмъ мъдата; *не може вода да пусне 1* – молитва към Флори мученик; *запор вода 1* – биле зове се жабица склца и пи; *не може човекъ да пусти вода 1* – пелинъ свари съ вода и кога се сгъсти присипи вино и пи чапарокъ свари сосъ вино или вода или детелино семе скълцаи и сосъ вино напои; *каменъ у мехура / камикъ у мехура 1* – лозе сосъ вино и свари и напои; коренъ от щавелъ съ вино свари и напои; корен чапорокъ скълцаи и напои; *пикавица 1* – шишарка и пиперъ, босилково семе склцаи, бели тамянъ и оцетъ превежи у кръпа и мерисаи.

5. Болести на двигателната система

Кости: 5 пъти, 5 рецепти: *леденъ кръстъ / замързнал кръстъ 1* – склцаи семе пелиново и свари сосъ медъ и вино и вода и пи; *мъртва косъ 1*; *ветаръ и велики немоци 1* – биле зове се треволъ; *ветаръ и блуе кръвъ 1* – захаръ и тирякъ да пие, чернокосъ вари сосъ вино и да пие; *золъ ветаръ 1* – земи черно грозе ... отъ афионъ склцаи да направимъ апове като лешникъ и за 9 вечеръ по 2 да преглътнешъ и вода да не пиешъ до заранъ.

6. Болести на главата, ушите, очите и езика

Глава: 4 пъти, 5 рецепти и диета: *боли глава от вино 1* – наиди божур ♣ девет зърна отъ него; *боли глава 1* – жужулъ и склцаи сосъ белъ тамянъ и оцетъ и тури на слепи очи; синапъ смеси сосъ медъ и помазуи на връхъ главата; клъцаи синапа и пиперъ триенъ; *боли глава дене 1* – да не яде отъ говедо глава и отъ гъска яйца; *глава болезни 1* – тръскотъ сотри сосъ олово и отъ влъче масло...

Уши: 4 пъти, 5 рецепти: *болатъ уши 1* – дива тиква коренъ склъцаи и сипи; и отъ плъхъ масло смешай и сипвай в ушите; *тече из уши гнои 1*; *тече из ушите кръвъ 1*; *глухотъ 1* – яйце жълчка сосъ млеко женско капни въ ухото; жълчка заячна сосъ млеко женско капни; жълчка от врана ... капни.

Очи: 5 пъти, 6 рецепти: *болатъ очи 1* – белъ тамян и пена морска сосъ соль стрии и насипи въвъ окоето и дръжъ половина часъ; *очоболъ 1* – расклцаи морачевъ коренъ или листе и тури отъ яйце белката и връжи на очите; ленено семе склъцаи като брашно и гюлъ сухи направи тесто и връжи на очи; *болестъ на око 1* – жлъчката от ? помажи на око сосъ медъ; *се тевни очите / мръкни очи 2* – да пие божурово семе на предъ слънце 40 зърна за 40 дни; *перде на очите* да не види 1 – от орелъ жлъчка.

Език: 2 пъти, 1 рецепта: *отече языкъ 1* – земи тучница и даи на болнио да държи въвъ уста; *подъ языкъ мехуръ 1*.

7. Болести на половата система

Женски полови органи: 6 пъти, 10 рецепти: *жена не може да роди 1* – склъца семе от хобида и да испие; *жена нема млеко 2* – земи лозено листе и ластаръ и го свари сосъ козо млеко и да испие; земи морачъ зеленъ и кимионъ расклцаи и смешай сосъ медъ и вино старо и напои жена, лозе бело сосъ вино, босилково семе сосъ вино; *жена нема мъжко/мъшко дете 1* – да извади из дръво червикъ и да го изеде; *маасиль на сиски 1* – прасково листе и калаверъ и да ври сосъ вода и мало метъ да измеша и да пие; от водата ... мажи на сисин връхъ на раната; *не ще умре детето у мешината 1* – земи козе млеко сосъ вино и медъ и даи да пие; ако се случи да умре въ утробу взми пелинъ свари сосъ вода и даи да пие и отъ макъ семе склъцаи сосъ вода и да пие и ...гулубни лаина тури на оганъ и кади жената.

Мъжки полови органи: 3 пъти, 1 рецепта: *муж нема дете / мъж нема чедо 1* – еребичина жлчка да помаже срамотата си и да лежи сосъ жена си и ще роди; *завръзанъ човекъ 2*.

Венерически болести: 2 пъти, 2 рецепти: *френкъ 2* – земи лаикуща покраи реката расте, свари я у вода да пие ; ... на раната на дворъ да згоруе травата да посипуе раната.

8. Болести на нервната система

Нерви: 3 пъти, 2 рецепти: *подъ гръдите кога има човеку да играе тиле / дертъ подъ гръдите 1* – три драмъ кръв отъ двама брата кога се бият и да го пие сосъ вода три вечери; *не спи 1*; *които много спи 1* да пие заячна масъ.

Гърчове 1 път: *гръчи човек по тіелото*.

9. Инфекциозни болести

Бес: 1 път, една чудодейна лечебна практика: *отъ бесъ 1* – напиши тия слова на хлебна кора пресна несолена и да изеде човека.

10. Болести на зъбите

Зъби и венци: 9 пъти, 9 рецепти: *зъбобобъ 1* – наиди зъбъ от овца коя е вукъ удавилъ ... сосъ него потикни зъбо които боли; *задните венци на зъбите 1* – трендафил корен, а листето разтри ги като брашно и посипувай, растри брашно шафранъ и солъ ... и помазуи зъбите; *смърда устата 2* – метъ згреваи и дръжъ у устата много часа; *чърви у зъби 1* – рогъ овчи ситно у зъбите насоли; *болезни зъби 1* – праскови корене сосъ вино свари, солъ триена и чубрика всичко у кръпа свилена и пари страна; тиква суха разтри и смешай сосъ отцетъ и положи на болни зъби; рогъ елени сгори, стри и сипи на зъбъ; *болятъ зъби 1*; *вадилъ зъби 1*; *тече отъ зъби кръвъ 1*.

11. Болестни състояния с рани и отоци

Рани: 8 пъти, 9 рецепти: *рана нечиста 1* – лопень чернъ имаи меки женски коренъ ископаи го и го свари сосъ медъ и приложи на рака от липа чървоточина и го направи на пита и тури на раната; *черве у рани 1* – сгори отъ овни рогъ и посипи по рана и отъ праски листе сокъ сипвай; *тече гнои 1* – лои разтри сосъ вино и смешай и капни вино и метъ и смешай жешко и капни лукъ свари сосъ вода и стопли; рани 1; зла струпа 1 – говежда жлчка и млечка смеша сосъ медъ и мажи; *кога се изгори 1* – отъ черница листе и лозево и свари сосъ отцетъ и наложи, власи заячни сгори и разтри и посипи раната; *подлута рана 1* – сафранъ и млеко пресно и хлебъ кисель свари заедно и тури на рана секаде по отоко; *секаква рана 1* – мехлемъ благъ темянъ во сокъ и сакъзъ стопи у тиганъ и ... помазуи рана.

Оток: 4 пъти, 4 рецепти: *цицина 1* – ечмено брашно свари сосъ цвекловъ сокъ листе ...и умеси и сложи; *отече човекъ 1* – гариконъ корень вари сосъ вода и да пие и да не яде солено; *отече все человекъ тялото и сръдце и нозе и глава 1* – да пие ока връжи семе ... сосъ вода топла и купусни сокъ; да пие тарякъ съсъ вино топло; *оток на раките 1*.

Ухапване от змия: 1 път, 2 рецепти: *уядене оспида* – триглу морско разтри на раната и приложи и сотри семе и скроботино в зрънца 8 разтри и пи.

12. Болести на кожата и косата

Кожа: 4 пъти, 5 рецепти: *крати, шуги 1; пръхот 1; секакви крати 1* – бръшланово листе меко и солъ сосъ вино и масло растри и помазуи; мигдалово масло и вино смешай и мажи; *тузли балгам 1*.

Коса: 2 пъти, 3 рецепти: *падат веждите 1; коси паднатъ отъ глава / косите паднатъ 1* – главни земи тръстъ зеленъ кората и скълцаи сосъ отцетъ и намажи главата; и пиперь триенъ смешай сосъ вино и отцетъ и отъбложи глава; диви смокви или питовни листе и склцаи и смешай сосъ медъ и маже главу.

13. Болести, причинени от нечисти същества

Зъл дух: 1 път, 1 рецепта: *золь духъ 1* – от змиурка глави и капни и отъ реби костъ.

14. Болести, причинени от паразити

Паразити: 3 пъти, 3 рецепти: *въшки и гниди 1* – козинъ рогъ сосъ жегъ смешай сосъ дръвено масло и мажи; *бухи 2* – две рецепти.

15. Болестни симптоми

Болка: 1 път: *бодешъ*.

Немощ, безсилие: 1 път, 1 рецепта: *немощъ* – сгори воловски рогъ и кади лицето.

Материалът от лекарственика от 1835 г. е много по-голям. И това е естествено. В него е въплътен многовековният опит на българите да лекуват различни заболявания с билки и други вещества. Народната медицина за тези векове – от X до XIX – безспорно се е обогатила с много нови практики, със знания за неизвестни преди растения. В същото време в концептуалната картина на света концептът *болест* вече заема значително място с изключително много езикови репрезентанти. Засвидетелствани са следните еднословни термини, свързани с общославянски лексеми и често засвидетелствани в старо- и среднобългарски ръкописи:

тресавица (стб. трѣсавица), *огница* (огница срб. в Григорий Цамблак „Житие на Стефан Дечански“ (Цамблак/Tsamblak 1983), Йоан Златоуст „Слово към събланилите се“ (Дуйчев/Duychev 1954: 198-200), *кашлица* (стб. кашльѣти), *кихавица* (общослав. със звукоподражателен характер), *пикавица* (срб. пиканица в Манасиевата хроника БЕР/BER 5, 1996: 232), *блудане* (стб. вльвати, влюж, нвб. влювотина в Тихонравов дамаскин 11.107), *глухота* (стб. глѣхъ), *бесъ* (стб. вѣсъ), *рана* (стб. рана), *крата* (стб. кратѣ), *немощъ* (стб. немощъ), *трутъ* ‘болест’ (стб. трѣдъ), *бодешъ* ‘бодеж’ (стб. вости, вѣдъ), *задух* (стб. за + дѣхъ ‘дишане’), *упалудане* ‘болест с висока температура’ (стб. опалити, опалъж). Еднословни са и названията за паразити: *въшки* (стб. вѣшь в Синайски патерик XI в.), *гниди* (общослав.), *бухи* ‘бълхи’ (общослав.). Определено нова и дошла от говоримия език е лексемата *френкъ* ‘венерическа болест, трипер или сифилис’, тъй като в българските диа-

лекти се откриват думите *френга* за ‘трипер’ и *френга, вренга* за ‘сифилис’, като всички те са свързани с осмислянето на венерическите болести като чужди, западноевропейски, френски.

При повечето названия е налице лексикално-морфологична номинация с афикси: със суфиксите *-ица, -ота, -не, -еж*; с префиксите *за-, у-, не-*. За разлика от лекарственика в Псалтира на Димитър тук се среща и композиция: *очоболъ* и *зъбоболъ*, като и двата композита са образувани от названието на органа и корена *вол-*, който е най-продуктивен още от старобългарската епоха. Най-често номинационните признаци са свързани с проявите на болестта: *тресавица* ‘болест, при която тялото на човека се тресе’; *кашлица* ‘болест, при която се кашля’; *пикавица* ‘болест, при която се пикае често’; *блукване* ‘болест, при която се повръща’ и др. Но при част от лексемите за болести се виждат резултатите от лексикално-семантична номинация: с метафоричен пренос могат да се обяснят *огнища* ‘болест, при която болния сякаш го изгаря огън’ и *упалукване* ‘болест, при която болният е като запален’; а вероятно чрез метонимия е възникнало названието *френкъ* от произхода на болестта. При *бесъ* може да се говори за нов омоним, както при *вѣсьнѣ* в лекарственика от X-XI в. – *бесъ* означава ‘инфекциозно заболяване на нервната система’, а не ‘нечист дух’ или ‘психично заболяване, причинено от нечист дух’, както е в старобългарските класически произведения. Също и *краса*, която в Синайския евхологий се тълкува като ‘рана, язва’, в ръкописа към Болгарска граматика според контекста и употребата ѝ едновременно с *шуга* означава ‘заразна кожна болест със силен сърбеж’.

В лекарственика от XIX в. са засвидетелствани и много субстантивни колокации като проява на лексикално-синтактична номинация. Част от тях структурно се осъществяват като атрибутив + субстантив (и в инверсия): *труденъ духъ* ‘трудно дишане’, *воядно чрево* ‘черво с язви’, *болезни зъби* ‘болни зъби’, *рана нечиста* ‘замърсена рана’, *леденъ/замръзналъ кръстъ* ‘скован кръст’, *мъртва кос* ‘болезнено костно образувание’, *зла струпа* ‘твърд болезнен струпей’, *подлута рана* ‘подлютена, възпалена рана’, *секаква рана, завръзанъ човекъ* ‘човек, който не може да има деца’, *золъ духъ* ‘нечист дух’, *золъ ветаръ* ‘костно заболяване, подобно на ревматизъм’. Както се вижда, откъм лексикален състав всички словосъчетания съдържат лексеми, познати още от старобългарския език, и назовават пряко засегнатия орган и типа нарушение в дейността му. Няколко прилагателни са употребени с метафорично, а не с пряко значение: *воядно, леденъ, мъртва, зла, подлута*.

Специално внимание заслужават колокациите *золъ духъ* и *золъ ветаръ*. При тях с името на причинителя на болестта се назовава самата тя. Този тип номинация е засвидетелстван още в старобългарските класически произведения, например *тресавица* означава както ‘страховит зъл дух’, така и ‘болестта треска’; *нежитъ* е както ‘зъл болестотворен дух’, така и ‘лоша болест по главата, костите, зъбите’ и др. С имена на нечисти същества в българската народна култура често при вторичната номинация се образуват имена на болести (виж по-подробно: Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013, 2016в, 2017а). В лекарственика от XIX в. всъщност е отразена писмено една вековна народна традиция, която е обект на изследване в етнолингвистиката. Интересно е, че срещу *золъ духъ* вече има рецепта, тоест българите могат да се противопоставят и на заболявания, предизвикани от нечисти сили, не само с божия помощ. Към типичните за средновековната концептосфера апокрифни молитви срещу мора, вещица, дявол, нежит се добавя и народна практика с използване на животински вещества. Съчетанието *золъ ветаръ* ве-

роятно назовава ставно заболяване, подобно на ревматизъм, причинено от зъл дух, който се появява като вятър, вихрушка. За това заболяване са известни диалектните: *вятър* (Георгиев/Georgiev 2013), *самодивски вятър* (Георгиев/Georgiev 2013), *бял вятър* (АБДР/ABDR Габрово) *чер вятър* (БЕР/BER, 1 1971: 218); а злото същество се нарича още: *ветрище* (АБДР/ABDR Странджа); *ветрощина* (АБДР/ABDR Прилеп).

Съчетанието *завързанъ човекъ* също е резултат от прилагане на основния етнолингвистичен принцип на номинация – названието се опира на вярване в народната култура, че при безплодие се завързват човешките размножителни сили. За врачки, които *завързват младенци* се говори още в Тихонравовия дамаскин от средата на XVII в. А това показва, че тази практика е била широко разпространена. Неслучайно в диалектите съществува думата *вързуячка* ‘магия за полово безсилие’ (БЕР/BER, 1 1971: 188). Анализът на тези три съчетания ни убеждава, че през XIX в. народната медицина се сближава с друг дял на традиционната култура – вярата в нечисти сили и магии.

Друга част от субстантивните колокации в лекарственика от XIX в. са със структура субстантив + предлог + субстантив (и в инверсия): *черве у рана, отокъ на раките, трутъ на сърдце, болесъ на сърдце, каменъ/камикъ у мехура, болестъ на око, перде на очите, под языкъ мехуръ, на прохотъ рана*. Словният състав на съчетанията е почти изцяло идентичен с този в старобългарския език, а много от лексемите се срещат и в анализирания вече лекарственик в Псалтира на Димитър. Лексемата *мехуръ* е суфиксално образувана от стб. *мѣхъ*, лексемата *прохотъ* с обеззвучаване от *проходъ* е преосмислена от съществително за действие в *прохода не вждетъ* в медицински термин за анатомична част от човешкото тяло: ‘анус, заден отвор на дебелото черво’. Единствено думата *перде* може да се смята за нова, тя е турска заемка от персийски, като според етимолозите метафоричният пренос от ‘завеса’ към ‘болест на очите, катаракта’ е извършен още в етимона (БЕР/BER 5, 1996: 170). На семантично равнище се осъществява един и същ модел: назовава се органът и отклонението от нормалното му функциониране, в отделни случаи не се конкретизира нарушението, а най-общо се определя като *болесъ, болестъ, трутъ*.

Най-рядко съчетанията се изграждат от две съществителни без предлог: *уядене оспида* ‘ухапано от змия’, *запоръ вода* ‘задържане на вода’, *запоръ води*, като само в последния пример е налице синтактично отношение, изразено с падежно окончание. Лексемата *оспида* е фонетичен вариант на стб. *аспида*, заемка от гр. Лексемата *запор* от стб. корен *пър-* се утвърждава в диалектите като често название на болести на отделителната система, регистрирана е още в Зайковския требник (Цибранска-Костова, Мирчева 2012) от XIV в. Двукратно се среща съчетание от два субстантива, свързани със съюза *и*: *ветар и велики немоци* ‘костно заболяване и голяма слабост’, *смърт и човечко сърдце* ‘смъртоносна болест на сърцето’.

В картината на света болестите се осмислят като протичащи във времето прояви на определени симптоми и затова в проучвания текст се назовават най-често с предикативни съчетания. По този начин се описват действия, присъщи на болните органи: *отече утроба, боли утроба, пупокъ се развие, изълази проходно чрево, блува кръвъ, боли гръло, болело много сърдце, боли на сърце, не може вода да пусне, не може човекъ да пусти вода, боли глава от вино, боли глава, боли глава дене, болатъ уши, тече изъ уши гнои, тече изъ ушите кръвъ, се тевни очите/мръкни очи, болатъ очи, отече языкъ, жена не може да роди, жена нема мъжско/мъшко дете, ще умре детето у мешината, муж нема дете/мъж нема чедо, човек не спи, много спи, подъ гръдите човеку да играе пиле, падатъ веждите, косите паднатъ, косите паднатъ отъ глава, гръчи човек по телото, болятъ зъби, смърда устата, тече от зъби кръвъ, тече гнои, кога се изгори*

человекъ, отече человекъ, отече все человекъ тялото. Единствените незасвидетелствани в старобългарски лексеми са: *гръчи* ‘гърчи, присвива’ (общослав.) и *пупок* диал. ‘пъп’ (църковнослав. пѣпъ). Десет пъти са засвидетелствани форми на глагола *боля*, четири пъти – на глагола *отека* и четири пъти – на глагола *тека* с обекти *кръвъ* и *гнои*. Лексемата *се тевни* е фонетичен вариант на глагола *се тъмни* (стб. *тъмнити*) с преход *ь > е* и разподобяване *мн > вн*. От семантична гледна точка неологизъм е *ще умре детето у мешината*, с което се назовава ‘умиране на плода в майчината утроба’, като матката е наречена със специфичен термин *мешина* въз основа на външната прилика с мях. Изразът *подъ гръдите човеку да играе пиле* за нервно неразположение е метафоричен и отразява осмислянето на тревожността като проблем на слънчевия сплит, който се намира в долния край на гръдната кост и затова се отъждествява с гръдите или стомаха. Този израз като название на болестно или емоционално състояние и днес има наследници: *играе ми / трепери ми / свива ме под лъжичката; пеперуди в стомаха; пърхат ми пеперуди в стомаха*.

Иновация в езика на лекарственика от XIX в. са турските заемки. Както е известно, те навлизат в езика на българската книжнина главно в новобългарските дамаскини от XVII, XVIII в. И въпреки че много учени обръщат внимание на тяхното привидно масово присъствие, прецизното проучване установява, че те не надхвърлят 2% от словното богатство на книжовния език на народна основа от XVII в. (Мичева/Micheva 2017г). Така че турските заемки в нашия текст в никакъв случай не определят облика на езика, те просто показват, че съставителят на лекарственика е използвал книжовен език, близък до говоримия, и затова в него се откриват заемки като: *далак* ‘орган в човешкото тяло’, *маясилъ/маасилъ* ‘хемороиди, рани’, *дертъ* ‘болест’, турска заемка от перс., *саража* ‘туберкулозно заболяване на лимфните жлези на шията, скрофули’, турска заемка от араб. (БЕР/BER, 6 2002: 494), *шуга* ‘кроста’, *тузли балгамъ* вероятно ‘налеп на гърлото’ (с такова значение се открива *балгамъ* у Спространов/Sprostranov 1906-1907). Турските заемки са вече част от терминологията в народната медицина, защото с тях са образувани няколко съчетания: *маасилъ на сиски, маясилъ на прохотъ рана, дертъ на сърдце, дертъ подъ гръдите, излезе далакъ*.

Цялостният анализ на названията на болести в лекарственика от XIX в. откъм словен състав, типове номинация, номинационни признаци показва, че през Възраждането концептът *болест* заема изключително важно място в концептосферата на българите. Доказателство за това са броят на засвидетелстваните лексеми, богатството на словообразователните модели, както и детайлното познаване на проявите на заболяванията, които са залегнали в номинационните признаци.

Основната цел на лекарственика е не да опише болестите, а да представи възможности за тяхното лекуване. Така че откъм предназначение този текст естествено се свързва с концепта *здраве*. Възстановяването на нормалните функции на човешкия организъм според ръкописа в Болгарска граматика не е непостижимо за хората дело. То се постига с целенасочените усилия на болните и лечителите, които би трябвало да спазват предписанията в лекарственика. Всички рецепти всъщност доказват, че здравето е резултат от различни лечебни действия. На първо място по честота са действията по приготвяне на отвари от билки и други растения, а именно: *афионъ* ‘градински мак’, *трендафилъ*, *босилково семе*, *от макъ семе*, *детелиново семе*, *мигдалово семе*, *ленено семе*, *трава*, *треволъ*, *тучница*, *чернокосъ*, *божуръ*, *чубрика*, *тръскотъ*, *дива тиква*, *тиква*, *сухъ гюлъ*, *диви смокви листе*, *бръшляново листе*, *цветклово листе*, *прасково листе*, *черница листе*, *морачъ*, *морачевъ корень*, *кимионъ*, *черъ пиперъ*, *млечка*, *лайкуица*, *гариконъ*, *щяфелъ/щявелъ конски*, *леца*, *бобъ*, *белъ лукъ*, *червенъ лукъ*, *грозе*, *лозе*, *мок-решъ*, *кукурекъ*, *дробънъ комутъ*, *оманъ*, *лопенъ*, *купусни сокъ*, *жабица биле*, *пелинъ*,

чапорокъ, шишарка, дуна ‘дюля’. Плодът, зърната, корените, листата, семето на растенията се използват, тоест налице е детайлно познание за свойствата на растенията.

При приготвянето на отварите се смесват и различни вещества. Част от тях са най-обикновени хранителни продукти: *вода, вино, оцетъ, медъ, солъ, хлѣбъ, пресно млеко, сирене, ечмено брашно, скрботино* ‘каша от брашно’, *лои, масло*. Други, макар и с животински произход, не могат да се причислят към храните: *жаба, змиурка, триглу морско* ‘вид риба’, *кози рогъ, овчи рогъ, овни рогъ, елени рогъ, воловски рогъ, лайно от биволъ, гулубни лайна, заяшка кожа, жужель* ‘насекомо или охлюв’, *заячни власи, влъче масло, отъ плъхъ масло, жълчка заячна, отъ орель жълчка, жълчка отъ врана, еребична жлчка, кръвъ, белка отъ яйце, жълчка яйце*. Употребяват се и специфични вещества като: *олово, синапъ, захаръ, небетъ шекеръ, сакъзъ, бялъ тамянь, темянь, смола черна*.

Основна част от лексиката е от домашен произход, но и тук се откриват заемки, най-вече от турски: за вещества – *сакъзъ* ‘дъвка, смола’, *небетъ шекеръ* ‘кристали захароза’ тур. от перс. , *зехиръ* ‘отрова’ тур. от перс. (БЕР/BER, 1 1971: 637); за смеси – *мажунъ, мехлемъ*; за съдове – *филжанъ, тенжера*. Нови заемки от гръцки, възникнали много след старобългарския период, когато се заемат гръцки думи за християнски понятия, са: *мигдалъ* ‘вид растение’ (БЕР/BER, 4 1995: 483); *афион* ‘градински мак’ от гр. през тур. и араб. (БЕР/BER, 1 1971: 21).

Смесите се прилагат както вътрешно за пиене като отвари, хапчета, каши, така и външно като мехлеми, прахообразни лекове. Използват се също за инхалация, тоест вдишване на горещи пари при белодробни заболявания. Споменава се също нагриване, поставяне на керемидата като външни въздействия. Препоръчват се и хранителни режими – при оток да не се яде солено, а при главоболие да не се яде глава от говедо и яйца от гъска. Определено в лекарственика от XIX в. са описани и нови начини за лекуване, като приготвянето на хапчета, които се пият *на гладно сръдце*. Но са съхранени и някои стари, които са съществени в средновековната култура.

На първо място, чудодейна практика срещу *тресавица* с написване върху ябълка на следния свещен текст: *Иисусъ волею возиде на кръстъ*, и изяждане на ябълката. Силата на Божиите слова в борбата срещу *тресавица* се подчертава още в апокрифна молитва върху оловен амулет от X в., публикувана от К. Попконстантинов:

Заклннѧ тѧ трѧсавицѧ словѧсѧмъ вѧжмъ ювон сѧ анѧ Мнѧнѧ Гаврилѧ хѧдшн есн вѧсѧхъ дѧзъ. (Заклинам те, тресавице, със словото Божие. Убой се от архангела Михаила и Гаврила. По-лоша си от всички болести.).

А ритуалното изяждане на божеството или символите му е разпространено във всички религии (Фрейзър/Freyzar 2006), като в християнството се осъществява при съпричестяването с Божието тяло и кръв чрез хляба и виното при тайнството евхаристия. В случая се изяжда ябълката със свещения текст, за да може Иисус да помогне в лечението на треската.

На второ място, налице е подобна практика в лекарственика и срещу бяс: *отъ бесъ: напиши тия слова на хлѣбна кора пресна несолена и да изеде човека*. Сходно съдържание имат и апокрифните молитви срещу бясно куче от XVI-XVII в., публикувани от Ив. Дуйчев (Дуйчев/Duichev 1954), като обаче в по-старите текстове са съхранени неразбираемите думи, а в нашия лекарственик те просто са пропуснати:

Г) вѧснѧ пѧсѧ кого ѡжстѧ, напиши на хлѣбѧ киселе или на посворѧ [просфорѧ?]. днѧ днѧ, даѧ. н дан нѧвѧстѧ волещѧмоу. (Когато бясно куче ухапе някого, напиши на кисел хляб или на просфора: Диза диза, даза – и дай на болния да го изяде.);

СНЕ УТ БЪСНО ПСЕ Н УТ СВЪРА НАПНШН НА ПРЪСЕНЪ ХЛЪБЪ НА КОРУУ ДА НЗЕДЕТЬ ПРЪЖДЕ СЛНЦЕ ВЪ НЕД(Ъ)ЛЮ СІА СЛОВА: ЗГОФСКРОНАКН. КННФН. УЕСТНН. АДЪЗЕЪАДЪЪ КАВПФЪМЕР-ЗЛЕОРКАЛА І Ѡ ДСОДЪНН. (Напиши това против бясно куче и звяр върху кора от пресен хляб, да изяде в неделя преди (изгрев) слънце тези думи: ЗГОФСКРОНАКН. КННФН. УЕСТНН. АДЪЗЕЪАДЪЪ КАВПФЪМЕР-ЗЛЕОРКАЛА І Ѡ ДСОДЪНН.).

При тази практика се разчита на силата на сакралните слова, дошли вероятно от древни източни религии, тъй като от тях произхождат голяма част от образците на апокрифните молитви във византийската литература.

На трето място, в една от препоръките в текста на лекарственика се изтъква ролята на традиционното християнско лечение чрез молитва – *кога не може вода да пусне човекъ*, трябва да се помоли на *мученик Флори*. Молитвата може да се свърже със засвидетелстваните по-стари текстове срещу *запоръ водъ*, например в Зайковския *требник* от XIV в., защото следва същия модел: започва и завършва с позоваването на Света Троица и Бог. Съществуват и други апокрифни молитви, отправени към конкретни мъченици като Флор, Лавър, Иполит (Дуйчев/Duychev 1954: 542). Следователно този начин на лечение е част от народното християнство на българите.

4. Заключение

Анализът показва, че концептът *болест* има сходна структура в двата лекарственика, но в по-късния тя е много по-богата и детайлизирана. И в двата ръкописа присъстват названия за болести на храносмилателната и дихателната система, които определено се осмислят като най-чести, както и раните и отоците по тялото. Заболяванията на органи от отделителната и двигателната система са известни на българите според двата текста, но в по-стария се споменава само по едно заболяване, докато в новия – по 5-6. Общ елемент от картината на болестта в двете епохи е инфекциозната болест *бяс*, причинена от ухапване на заразено куче или вълк. Въпреки че още в старобългарската книжнина се откриват *моръ* и *осъпгы* ‘шарка’, в лекарствениците няма рецепти за тях. Болестите по зъбите и кожата на главата също се споменават и в двата текста. Нов елемент в лекарственика от XIX в. са нарушенията в сърдечно-съдовата и дори в кръвоносната система (*саражя*, *далак*); в половата със специфични за жените и мъжете изменения (*жена нема млеко*, *маасилъ на сиски*, *мъж нема чедо*, *завръзанъ човекъ*); както и в нервната система (*дерт под гърдите*, *гръчове*). Безспорно нова болест, дошла с развитието на стопанските връзки и пътищата, е *френкъ* ‘сифилис или трипер’. Важно място в концепта *болест*, представен в ръкописа от XIX в., заемат болестите, причинени от нечисти същества (*золъ духъ*, *золъ ветаръ*) и от магии (*завръзанъ човекъ*). Те са съществена част от традиционната българска култура, която в християнизиран вид присъства в българската концептосфера през цялото Средновековие и през Възраждането.

При проучването на реализациите на концепта *здраве* в избраните лекарственици се установи, че основната му сема в средновековната българска книжнина: ‘*здравето е възможно само с Божия помощ*’, без да се отрича директно, се подлага на преосмисляне. Според текста на лекарствениците хората могат да се лекуват със смеси от билки и вещества, които се приемат вътрешно или се прилагат външно върху болното място. Запазени са през вековете и някои названия на лечебни растения като *щевби конъскои* – *щавель конски*; *оманъ* – *оманъ*; *УАВРЪНО КОРЕНЪЕ* – *чубрица*; както и на вещества (някои от тях без промяна в правописно-фонетичния облик): *медъ*, *вино*, *лон*, *солъ*, *бълъ* *теминанъ*, *злъчъ* – *жлъчка* от животно, *овъча мотъла* – *лайно от биволъ*. През вековете са ус-

воени и нови практики като приготвяне и пиене на хапове, диети, инхалации, но са съхранени и архаичните.

В трите случая на прилагане на магически ритуали (със слово, съпричестяване със сакралното и молитва) лекарственикът от XIX в. продължава древната традиция на апокрифните молитви, а това е доказателство за съчетаването и взаимното проникване на традиционните вярвания и християнската религия в едно народно синкретично християнство, характерно за българската култура.

Наблюденията върху текстовете на двата лекарственика обогатяват знанията ни за *здравето* и *болестта* в българската концептуална и езикова картина на света и ни представят нови семантични и езикови реализации в диахронията на концептите.

ЛИТЕРАТУРА

- АБДР: Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география при Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“. (ABDR: Arhiv za Balgarski dialekten rechnik na Sektsiyata za balgarska dialektologia i lingvistichna geografia pri Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“).
- БЕР 1971-2017: Български етимологичен речник. Т. I-VIII. София: Издателство на БАН. (BER 1971-2017: Balgarski etimologichen rechnik. T. I-VIII. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Бончев 2002, 2012: *Бончев, Ат.* Речник на църковнославянския език. Т. I, Т. II. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Bonchev 2002, 2012: *Bonchev, At.* Rechnik na tsarkovnoslavyanskia ezik. T. I, T. II. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Велчева 1988: *Велчева, Б.* Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Св. Екатерина“. – *Palaeobulgarica/Starobългаристика*, 3, 126-129. (Velcheva 1988: *Velcheva, B.* Novootkriti rakopisi v Sinayskia manastir „Sv. Ekaterina“. – *Palaeobulgarica/Starobalgaristika*, 3, 126-129).
- Велчева 1991: *Велчева, Б.* Новооткрит лекарственик на глаголица. – *Starobългарска литература*, кн. 25-26, 95-97 (Velcheva 1991: *Velcheva, B.* Novootkrit lekarstvenik na glagolitsa. – *Starobalgarska literatura*, kn. 25-26, 95-97).
- Велчева 1999: *Велчева, Б.* Късната българска глаголица. – *Кирило-Методиевски студии*. Кн. 12, 92-96. (Velcheva 1999: *Velcheva, B.* Kasnata balgarska glagolitsa. – *Kirilo-Metodievski studii*. Kn. 12, 92-96).
- Витанова 2015: *Витанова, М.* Здравето и болестта в диалектите и фразеологията. – *Електронно списание „Дзяло“*, бр. 5, http://www.abcdar.com/magazine_V.php
- Витанова 2017а: *Витанова, М.* Лечители и лечебни средства в лексикалната система на българските диалекти. – *Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пеню Ст. Пенев*. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, Fast Print Books, 255-261. (Vitanova 2017a: *Vitanova, M.* Lechiteli i lechebni sredstva v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – *Yubileen sbornik po sluchay 70-godishninata na prof. d-r Penyo St. Penev*. Plovdiv: PU „Paisiy Hilendarski“, Fast Print Books, 255-261).
- Витанова 2017б: *Витанова, М.* Болестта и лечебният процес, отразени в лексикалната система на българските диалекти. – *Езикът на науката и науката за езика*. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 357-366. (Vitanova 2017b: *Vitanova, M.* Bolestta i

- lechebniyat protses, otrazeni v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Maria Popova. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, 357-366).
- Георгиев 1978: *Георгиев, В.* Първият печатан лекарственник на български език от 1845 г. и двата ръкописни лекарственици от 1874 г. на Стефан Костадинов от Пазарджик. – XXVI Международен конгрес по история на медицината. Пловдив. (Georgiev 1978: *Georgiev, V.* Parviyat pechatan lekarstvenik na balgarski ezik ot 1845 g. i dvata rakopisni lekarstvenitsi ot 1874 g. na Stefan Kostadinov ot Pazardzhik. – XXVI Mezhdunaroden kongres po istoria na meditsinata. Plovdiv).
- Георгиев и др. 2009: *Георгиев М., К. Гигов, Ст. Тонев, Н. Цанков.* История на българската медицина. София: „Летера“. (Georgiev i dr. 2009: *Georgiev M., K. Gigov, St. Tonev, N. Tsankov.* Istoriya na balgarskata meditsina. Sofia: „Letera“).
- Георгиев 2013: Българска народна медицина. Енциклопедия. Второ преработено и допълнено издание. Съставителство и обща редакция М. Георгиев. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Georgiev 2013: *Balgarska narodna meditsina. Entsiklopediya. Vtoro preraboteno i dopalнено издание. Sastavitelstvo i obshta redaktsia M. Georgiev. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“*).
- Георгиев 2015: *Георгиев, М.* Старобългарска медицина. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. (Georgiev 2015: *Georgiev, M.* Starobalgarska meditsina. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“).
- Димова 2014: *Димова, Д.* Лекарственникът в Псалтира на Димитър. – Преславска книжовна школа, Т. 14, Шумен: Научен център „Преславска книжовна школа“, 453-463. (Dimova 2014: *Dimova, D.* Lekarstvenikat v Psaltira na Dimitar. – Preslavska knizhovna shkola, T. 14, Shumen: Nauchen tsentar „Preslavska knizhovna shkola“, 453-463).
- Добрев 1990: *Добрев, Ив.* Българска народна лексика в един ръкопис от XII век. – Христоматия по съвременен български език. Л. Илиева (ред.), Благоевград: Издателство на ЮЗУ, 10-28. (Dobrev 1990: *Dobrev, Iv.* Balgarska narodna leksika v edin rakopis ot XII vek. – Hristomatia po savremenен balgarski ezik. L. Ilieva (red.), Blagoevgrad: Izdatelstvo na YuZU, 10-28).
- Дуйчев 1954: *Дуйчев, Ив.* Естествознанието в Средновековна България. София: Издателство на БАН. (Duychev 1954: *Duychev, Iv.* Estestvoznaniето v Srednovekovna Bulgaria. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Дьомина 1971: *Демина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София: Издателство на БАН. (Dyomina 1971: *Demina, E. I.* Tihonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Chast' II. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Иванова 1967: *Иванова, А.* Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. София. (Ivanova 1967: *Ivanova, A.* Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v. Sofia).
- Кирилова 2013: *Кирилова, Р.* Приписки в българските старопечатни книги (1806-1878). София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Kirilova 2013: *Kirilova, R.* Pripiski v balgarskite staropechatni knigi (1806-1878). Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Маринова 2002: *Маринова, Г.* Един стар лекарственник от Асеновград. – Етър. Етноложки изследвания. Т. 4. Габрово: Етногр. музей на открито *Етър*. (Marinova 2002: *Marinova, G.* Edin star lekarstvenik ot Asenovgrad. – Etar. Etnolozhki izsledvania. T. 4. Gabrovo: Etnogr. muzey na otkrito Etar).

- Маслова 2006: *Маслова, В.* Введение в когнитивную лингвистику. Москва: Флинта. (Maslova 2006: *Maslova, V.* Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku. Moskva: Flinta).
- Милтенова, Кирилова 1993: *Милтенова А., А. Кирилова.* Колелото на живота. Народни вярвания и християнска нравственост в семейството. София: Министерство на отбраната „Св. Георги Победоносец“. (Miltenova, Kirilova 1993: *Miltenova A., A. Kirilova.* Koleloto na zhivota. Narodni vyarvania i hristiyanska npravstvenost v semeystvoto. Sofia: Ministerstvo na otbranata „Sv. Georgi Pobedonosets“).
- Милтенова, Кирилова 1994: *Милтенова А., А. Кирилова.* Средновековни лековници и амулети. София: „Време“. (Miltenova, Kirilova 1994: *Miltenova A., A. Kirilova.* Srednovekovni lekovnitsi i amuleti. Sofia: „Vreme“).
- Мирчева 2018: *Мирчева, Е.* Кирилицата е втората старобългарска азбука. <https://dnes.dir.bg/obshtestvo/kirilitsata-e-balgarska-ne-e-za-puskane-sega> (Mircheva 2018: *Mircheva, E.* Kirilitsata e vtorata starobalgarska azbuka. <https://dnes.dir.bg/obshtestvo/kirilitsata-e-balgarska-ne-e-za-puskane-sega>).
- Мичева 2017а: *Мичева, В.* Концептът *здраве* в старобългарските класически произведения. – Български език, кн. 1, 34-46. (Micheva 2017a: *Micheva, V.* Kontseptat zdrave v starobalgarskite klasicheski proizvedenia. – Balgarski ezik, kn. 1, 34-46).
- Мичева 2017б: *Мичева, В.* Лексемите с корен *-vesht-* в историята на българския език и култура. – Български език, Приложение, 108-124. (Micheva 2017b: *Micheva, V.* Leksemite s koren -vesht- v istoriyata na balgarskia ezik i kultura. – Balgarski ezik, Prilozhenie, 108-124).
- Мичева 2017в: *Мичева, В.* Концептът *болест* в езика на новобългарските дамаскини. – Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пеньо Ст. Пенев. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, Fast Print Books, 227-235. (Micheva 2017v: *Micheva, V.* Kontseptat bolest v ezika na novobalgarskite damaskini. – Yubileen sbornik po sluchay 70-godishninata na prof. d-r Penyo St. Penev. Plovdiv: PU „Paisiy Hilendarski“, Fast Print Books, 227-235).
- Мичева 2017г: *Мичева, В.* Турцизмите в езика на новобългарските дамаскини. – Известия на Института за български език. Кн. XXX, София: Издателство на БАН, 74-108. (Micheva 2017g: *Micheva, V.* Turtsizmite v ezika na novobalgarskite damaskini. – Izvestia na Instituta za balgarski ezik. Kn. XXX, Sofia: Izdatelstvo na BAN, 74-108).
- Мичева 2018: *Мичева, В.* Стереотипни представи за болестите в произведенията на Патриарх Евтимий. – Стереотипът в славянските литератури. Сборник с доклади от 14-те международни славистични четения, София, 26-28 април, 2018. Том I. Езикознание. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 447-455. (Micheva 2018: *Micheva, V.* Stereotipni predstavi za bolestite v proizvedeniyata na Patriarh Evtimiy. – Stereotipat v slavyanskite literaturi. Sbornik s dokladi ot 14-te mezhdunarodni slavistichni chetenia, Sofia, 26-28 april, 2018. Tom I. Ezikoznanie. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 447-455).
- Мичева 2020: *Мичева, В.* Християнски и архаични представи за болестите и изцелението в Бдинския сборник. – Български език, кн. 1, 26-43. (Micheva 2020: *Micheva, V.* Hristiyanski i arhaichni predstavi za bolestite i iztselenieto v Bdinskia sbornik. – Balgarski ezik, kn. 1, 26-43).
- Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. София: „Валентин Траянов“. (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K.* Sblasakat na chistotata i ne-chis-totata v balgarskata kultura i ezik. Sofia: „Valentin Trayanov“).

- Мичева-Пейчева 2015: *Мичева-Пейчева, К.* Злите сили в старобългарските апокрифни молитви. – Електронно сп. Дзяло, бр. 5. www.abcdar.com (Micheva-Peycheva 2015: *Micheva-Peycheva, K.* Zlite sili v starobalgarskite apokrifni molitvi. – Elektronno sp. Dzyalo, 5. www.abcdar.com).
- Мичева-Пейчева 2016а: *Мичева-Пейчева, К.* Семантичката оппозиция чистый – нечистый в българските повествователни апокрифи. – Научен диалог, № 4, 35-51. (Micheva-Peycheva 2016a: *Micheva-Peycheva, K.* Semantičeskaja opozicija čistyj – nečistyj v bolgarskich povestvovatel'nych apokrifach – Naučnyj dialog, № 4, 35-51).
- Мичева-Пейчева 2016б: *Мичева-Пейчева, К.* Диалектни названия на нечисти сили в средновековни апокрифни молитви. – Проф. Иван Кочев – живот, отдаден на езиковедството. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 52-55. (Micheva-Peycheva 2016b: *Micheva-Peycheva, K.* Dialektni nazvania na nechisti sili v srednovekovni apokrifni molitvi. – Prof. Ivan Kochev – zhivot, ot daden na ezikoznaniето. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 52-55).
- Мичева-Пейчева 2016в: *Мичева-Пейчева, К.* Сакрална чистота и профанна нечистота. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing. (Micheva-Peycheva 2016v: *Micheva-Peycheva, K.* Sakral'naja čistota i profannaja nečistota. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing).
- Мичева-Пейчева 2017а: *Мичева-Пейчева, К.* Названия за детски болести (термини и народни имена). – Сборник в чест на чл.-кор. проф. Мария Попова. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 450-456. (Micheva-Peycheva 2017a: *Micheva-Peycheva, K.* Nazvania za detski bolesti (termini i narodni imena). – Sbornik v chest na chl.-kor. prof. Maria Popova. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“, 450-456).
- Мичева-Пейчева 2017б: *Мичева-Пейчева, К.* Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература. София: ДиoMira. (Micheva-Peycheva 2017b: *Micheva-Peycheva, K.* Etnokulturnata binarnost v srednovekovnata balgarska literatura. Sofia: DioMira).
- Петкова 2007: *Петкова, Св.* Средновековните лековници. Специфика на културното изразяване. – Старобългарска литература, кн. 37-38, 208-227. (Petkova 2007: *Petkova, Sv.* Srednovekovnite lekovnitsi. Spetsifika na kulturnoto izrazyavane. – Starobalgarska literatura, kn. 37-38, 208-227).
- Петкова 2009: *Петкова, Св.* Неволите на тялото в средновековните лековници. <http://liternet.bg/publish23/s_petkova/nevolite.htm>. 16.02.2009, № 2 (111). (Petkova 2009: *Petkova, Sv.* Nevolite na tyaloto v srednovekovnite lekovnitsi. <http://liternet.bg/publish23/s_petkova/nevolite.htm>. 16.02.2009, № 2 (111)).
- Попов 1980: *Попов, М.* Медицината в Средновековна България (VII-XIV в.). – История на медицината в България, София: „Медицина и физкултура“, 55-73. (Popov 1980: *Popov, M.* Meditsinata v Srednovekovna Bulgaria (VII-XIV v.). – Istoria na meditsinata v Bulgaria, Sofia: „Meditsina i fizkultura“, 55-73).
- Славова, Добрев 1995: *Славова, Т., Ив. Добрев.* Старобългарски текстове. София: ГРАФИК. (Slavova, Dobrev 1995: *Slavova, T., Iv. Dobrev.* Starobalgarski tekstove. Sofia: GRAFIK).
- Спространов 1906-1907: *Спространов, Е.* Народни лековници. – СБНУ (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина), кн. 22-23. София. (Sprostranov 1906-1907: *Sprostranov, E.* Narodni lekovnitsi. – SbNU (Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina), kn. 22-23. Sofia).

- Старобългарски речник 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. I, II. София: Издателство „Валентин Траянов“. (Starobalgarski rechnik 1999, 2009: Starobalgarski rechnik. T. I, II. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“).
- Фасмер 1971, 1973: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 3. Т. 4. Москва: Прогресс. (Fasmer 1971, 1973: *Fasmer, M.* Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka. T. 3. T. 4. Moskva: Progress).
- Фрейзър 2006: *Фрейзър, Дж.* Златната клонка. Част I. Част II. София: ИК „Рата“. (Freyzar 2006: *Freyzar, Dzh.* Zlatnata klonka. Chast I. Chast II. Sofia: IK „Rata“).
- Цамблак 1983: Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. Подготвено от А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. София: Издателство на БАН. (Tsamblak 1983: Zhitie na Stefan Dechanski ot Grigoriy Tsamblak. Podgotveno ot A. Davidov, G. Danchev, N. Doncheva-Panayotova, P. Kovacheva, T. Gencheva. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Цибранска-Костова, Мирчева 2012: *Цибранска-Костова, М., Е. Мирчева.* Зайковски требник от XIV в. Изследване и текст. София: „Валентин Траянов“. (Tsibranska-Kostova, Mircheva 2012: *Tsibranska-Kostova, M., E. Mircheva.* Zaykovski trebnik ot XIV v. Izsledvane i tekst. Sofia: „Valentin Trayanov“).
- Чолова 1988: *Чолова, Ц.* Естественонаучните знания в Средновековна България. София: Издателство на БАН. (Cholova 1988: *Cholova, Ts.* Estestvenonauchnite znania v Srednovekovna Bulgaria. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Шишкова 1992: *Шишкова, Л.* Фитоними в глаголическия лекарственник от манастира „Св. Екатерина“ в Синай. – *Slavia*, 61, 177-186. (Shishkova 1992: *Shishkova, L.* Fitonimi v glagolicheskia lekarstvenik ot manastira „Sv. Ekaterina“ v Sinay. – *Slavia*, 61, 177-186).
- Tarnanidis 1988: *Tarnanidis, Io.* *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai.* Thessaloniki, 91-100.